

İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918)

Türk tarihinde Türk devlet ve düşünce hayatına damga vurmuş pek çok şahsiyet söz konusudur. Ancak yakın tarihimizde iz bırakmış bazı devlet ve düşünce adamları dahi, bugün maalesef yeterince tanınmamaktadır. Oysaki bunların arasında dönemlerinde alınan kararlarla bütün devleti ve tabiatıyla milleti etkileyen devlet adamları vardır. Tabii bu etkileme her zaman müspet surette tezahür etmemiştir. Yine bazı devlet adamları yazdıkları eserler ile de kendinden söz ettirmeyi başarabilmiştir. Bazen de ilimle meşgul olmaktadır bürokrasiye girip devlette en üst kademelere kadar yükselmeyi başaran kimseler söz konusudur. Bu vasıfları taşıyanlardan biri hiç kuşkusuz hem ilim adamı hem de devlet adamı olan İbrahim Hakkı Paşa'dır. Kafkasya'dan göç eden Gürcü bir ailenin çocuğu olarak 18 Nisan 1863'te İstanbul'da (Beşiktaş'ta) doğan İbrahim Hakkı, Şehremâneti (Belediye) Meclis Reîsi Remzi Efendi'nin oğludur. Beşiktaş Rüştîye Mektebinin ardından Mekteb-i Mülkiyenin idadî kısmını bitirmiş, takiben de âlî kısmında pekiyi (aliyyü'l-âlâ) derecesi olarak 1882 yılında bu okuldan mezun olmuştur. İbrahim Hakkı, Mekteb-i Mülkiye mezuniyetini takiben ilim ile irtibatını kesmemiş ve özellikle de hukuk ve tarih ilmine ilgi göstermiştir. Bu bağlamda İbrahim Hakkı'nın hukukçuluğuna ilaveten tarihçi yönü de söz konusudur. Tarih alanında; *Tarih-i Umûmi* ve *Muhtasar İslam Tarihi* eserlerini neşretmiştir. Ancak asıl ilmi çalışmalarını hukuk alanında kaleme almıştır. Hukuk alanındaki eserleri; *Mukaddime-i İlm-i Hukûk*, *Hukûk-ı Düvel*, *Hukûk-ı Beyne'd-düvel*, *Tarih-i Hukûk-ı Beyne'd-düvel* ve *Hukûk-ı İdâre*'dir.

İbrahim Hakkı Paşa

Mekteb-i Hukûk-ı Şahâneye önce tarih muallimi daha sonra da hukuk muallimi olarak atanmıştır. Tarih sahasında eser yazmakla birlikte İbnülemin Mahmut Kemal İnâl'ın da ifade ettiği gibi İbrahim Hakkı tarihçilikte, hukukçuluğunda olduğu kadar mütehasıs değildir. İlerleyen dönemlerde daha ziyade devletler hukuku ve idare hukuku derslerine devam etmiştir. Yabancı dil öğrenme merakı üst düzeyde olan İbrahim Hakkı, Fransızca, Arapça ve Farsçaya ilaveten zamanla İngilizce, İtalyanca ve Almancaya da belirli düzeyde vakıf olmuştur.

En önemli eseri olması sebebiyle *Hukûk-ı İdâre* adlı eseri hakkında bazı tespitlerin paylaşılmasında fayda görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk idare hukukçusu kabul edilen İbrahim Hakkı Paşa'nın, Türkiye'de ilk idare hukuku kitabı olarak kabul gören bu eserinin ilk baskısı 1307/1892'de yapılmıştır. Mekteb-i Hukûk-ı Şahane ve Mekteb-i Mülkiyede ders kitabı olarak okutulmuş olan bu eser, kendisinden sonra benzer isimlerle yazılacak idare hukuku kitaplarının öncüsü ve ilham kaynağı durumundadır. Yöntem ve içerik açısından bu sahada daha sonra yapılan diğer çalışmaları etkilemiştir. Karabet Matbaasında basılan kitabın kapağında Maârif Nezâret-i Celîlesinin ruhsatıyla bastırıldığı yazmaktadır. Eserde *devletin anatomisi* ortaya konulmuştur. Beş kısım ve on sekiz fasıldan oluşan eser, Maârif Nezaretinin talebi üzerine kaleme alınmış olup eserin yazılış amacı, alandaki ders kitabı ihtiyacını karşılamak ve devletin hukuk bilen bürokrat açığını kapatmaktır. Eserde *kuramsal* değerlendirmelere özellikle eserin ikinci baskısında neredeyse hiç yer verilmemiştir. Bunun gerekçesini İbrahim Hakkı Paşa "ifâde-i müellif" kısmında açıklamaktadır. İdare

Hukuku alanında kıta Avrupa'sına kaynaklık eden Fransa'daki akademik çalışmaları da yakından takip ettiği anlaşılan müellif, kullandığı terimlerin Fransızcasına da çalışmasında yer vermiştir. İdare Hukuku alanında o dönem yazılan eserlerde görülen Fransız etkisi kendini *Hukûk-ı İdâre* kitabında da göstermektedir. Türk Siyasal Hayatı ve Türk Hukuk Tarihi açısından İbrahim Hakkı Paşa Dönemi ve eserlerinin iyi anlaşılması oldukça önemlidir. İbrahim Hakkı Paşa, ilmî alanda bir Osmanlı aydını olarak özellikle İdare Hukuku ile Devletlerarası Hukuk alanındaki eserleriyle *ilk ve öncü* çalışmalara imza atmıştır.

İlmî şöhretiyle 19. yüzyılın sonunda kendinden bahsettirmeyi başaran İbrahim Hakkı, II. Meşrutiyetten itibaren ricâl-i devlet arasında yerini almıştır. İbrahim Hakkı Bey'in, Mekteb-i Mülkiye mezuniyeti sonrasında ilk devlet görevi maaşsız olarak atandığı Hariciye Nezâreti Tahrîrât Kalemidir. Yaklaşık bir yıl sonra ise Mabeyn Mütercimliğine (Fransızca) atanmış olup bu görevde II. Abdülhamit için Fransızcadan polisiye romanlar çevirmiştir. 1894 yılında ise Bâb-ı âlî hukuk müşavirliğine atanmıştır. Bu görev İbrahim Hakkı'nın devletin merkez teşkilatında tanınmaya başlamasının ilk adımı olmuştur. Uluslararası hukuku ilgilendiren çeşitli meseleler karşısında ortaya koyduğu fevkalâde isabetli tahlîl ve yaklaşımlar onun tanınmasını ve kendisine itibar edilmesini sağlamış olup bu sayede devletin merkez teşkilatında Padişah ve Sadrazamın dikkatini çekmeye başlamıştır. Bosna'da, Rumeli'de ve Cebel-i Dürüz (Suriye ve Lübnan Bölgesi) gibi ne kadar münâzaalı devletlerarası hukuki ve siyasi mesele, mukavele/imtiyaz sözleşmeleri ile muâhede/antlaşma varsa hemen hepsine iştirak etmiş olup görüşüne başvurulmuştur. Bahsi geçen sorunların çözümünde oldukça etkili olmuştur. Pek çok uluslararası komisyonda görev yapmış olan İbrahim Hakkı Bey, örneğin Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfinin 400. yıl dönümü dolayısı ile Chicago şehrinde 1893 yılında düzenlenen uluslararası sergiye Osmanlı Devleti adına "ser komiser" olarak II. Abdülhamit tarafından gönderilmiştir. Üstlendiği görevlerde gösterdiği başarılı performansından dolayı kendisine Mecidî nişanı ile ulâ ve bâlâ rütbesi verilmiştir. Said Paşa'nın altıncı Sadâretinde İbrahim Hakkı Bey'i Hariciye Müsteşarlığına atama isteği hatta ısrarı "Hakkı Bey için ileride başka bir me'mûriyet bulunur" cevabıyla II. Abdülhamit tarafından iki kez reddedilmiştir. Bu durum kanaatimizce dikkat çekicidir.

İlmi alanda yaptığı başarılı çalışmalara yansıyan teorik zekâsı, hukuk müşavirliği görevindeyken pratik olarak da kendini göstermiştir. Oldukça geniş bilgisiyle, yaratıcı fikirlerin desteklediği pratik çözümler, tarih ve özellikle de hukuk alanında kaleme aldığı eserler ile çağının ilerisinde bir ilim insanı olmuştur. Dönemin Batı dillerini iyi bilmesi, devletlerarası hukuka olan vukûfiyeti, Avrupalı usullerden haberdar olması ve katıldığı toplantılarda elde ettiği tecrübe İbrahim Hakkı Paşa'nın güçlü yönleridir. Bu vasıfları ricâl-i devlet arasına katılmasında ve hızlı yükselişinde en önemli etkidir. Kaht-ı ricâl döneminde aranan bir kişi olmuştur. Müfrit bir ittihatçı olmasa da dönemin önde gelen ittihatçıları ile özellikle de Talat Paşa ile kurduğu yakın ilişki onu, Maârif ve Dâhiliye Nazırlığına, bu nazırlıklarda beklenen başarıyı gösteremediği halde daha sonra ise Sadâret Makamına taşımıştır. Bunların dışında diğer bir dikkat çekici müspet yönü ise, basın özgürlüğüne verdiği önemdir. Sadrazamlık döneminde kendisi hakkında çıkan olumsuz haberlere ve karikatürlere büyük bir hoşgörü ile yaklaşabilmiştir. II. Meşrutiyet Döneminde gelişen zengin mizah anlayışında, onun devlet adamı olarak mizaha hoşgörülü yaklaşımının etkisi büyük olmuştur.

İbrahim Hakkı'nın devlet ricali arasına katılma süreci incelendiğinde; II. Meşrutiyetten bir gün önce kurulan yedinci Said Paşa Kabinesine Maârif Nazırı olarak atanarak II. Meşrutiyet Döneminin ilk Maârif Nazırı olduğu görülmektedir. İbrahim Hakkı Bey'in Maârif Nazırı olduktan sonra 1902 tarihinde II. Abdülhamit tarafından kapatılan Matbaa-i Âmire'yi, 4 Ağustos 1908 tarihinde tekrar açması, Osmanlı basını tarafından takdirle karşılanmıştır. Said Paşa Kabinesi sonrasında kurulan Kamil Paşa Hükûmetinde konumunu korumuş olup kendisine ilaveten Dâhiliye Nazırlığı görevi de

verilmiştir. Bu nazırlık görevlerini icra ettiği sırada kamu personel rejimini derinden etkileyen ve ciddi tartışmalara yol açan 30 Haziran 1909 (17 Haziran 1325) tarihli Tensikat Kanununun 1. maddesi çerçevesinde Dâhiliye ve Maârif Nezareti adına merkez ve taşra kadrolarında yaptığı uygulamalar onun devlet adamlığına yönelik ilk eleştirinin sebebini oluşturmuştur. Dönemin tanıklarından Dâhiliye Müsteşarı ve 1912'den itibaren de Mabeyn Başkâtibi olan Ali Fuad (Türkgeldi); Hakkı Bey'in Maarif Nazırlığında kalmak istemediğini ve bir sefarete tayin edilmek arzusunda bulunduğunu ifade eder. İttihat ve Terakkinin, Maârif Nezaretine ilaveten Dâhiliye Nezareti görevini de aynı anda yürütmesine yönelik tepkileri artırdığı bir anda İbrahim Hakkı Bey istifa etmiş ve 15 Aralık 1908'de Roma Büyükelçiliğine atanmıştır. Bu görevde birinci yılını doldurduğu sırada İstanbul'da Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti istifa etmiş ve bir hükûmet buhranı kendisini ortaya koymuştur. Yeni Sadrâzam adayları arasında herhangi bir politik grubun partizanı olmayan İbrahim Hakkı Bey dikkat çekmiştir. Roma Büyükelçiliği görevindeyken ve pek çok seçenek varken İbrahim Hakkı Beyin Sadâret Makamına neden tercih edildiği merak konusudur. Bu noktada İttihat ve Terakki Cemiyetinin, bir taraftan onun ilmî karizmasından istifade ederek müspet bir kamuoyu oluşturmak istediği diğer taraftan ise iyi anlaşacağı daha doğrusu kolay yönlendirebileceği birisinin Sadrâzam olmasını temin arayışında olduğu bir anda *İkdâm* gazetesinde bir haber yayımlanmıştır. Bu haber, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Maliye Nazırı Cavit Bey ve Adalet Nazırı Necmettin Bey'in birlikte 17 Kanûn-ı Evvel 1325 (30 Aralık 1909)'da Padişah V. Mehmet Reşad'ın yanına gittiği ve mevcut durumdaki hükûmet buhranının Sadâret Makamına İbrahim Hakkı Bey'in getirilmesi suretiyle sona ereceğini teklif ettikleri yönündedir.

İbrahim Hakkı Bey'in geniş bilgi sahibi olarak Avrupalı usulleri bilen biri olması ve aynı zamanda Said, Kamil ve Hüseyin Hilmi Paşalara göre onunla daha kolay uzlaşılabilirliğinin İttihatçılarca düşünülmesi böyle bir teklife zemin hazırlamıştır. Talep, Sultan tarafından kabul görünce Roma Büyükelçisi İbrahim Hakkı Bey ile irtibata geçilmiştir. İbrahim Hakkı Bey'in ise "*kuyûd-ı ihtiyatiye*" ile yani bazı taleplerinin yerine getirilmesi şartıyla bu görevi kabul edeceği basında "Hakkı Bey'in Şerâiti" başlığı altında yer almıştır. Bu talepler; kendisinin Meclis-i Mebusan'da kuvvetli bir parti tarafından desteklenmesi, yeni kabineyi kurarken serbest bırakılması, dış politikanın kendi uhdesine bırakılması, bilgisi dışında Mecliste gensorunun söz konusu olmaması, özgürlüklerin gereğinden fazla kısıtlanmaması, görevi yerine getirirken tamamen bağımsız olması noktasındadır. İbrahim Hakkı Paşa'nın iki yılı bulmayan Sadâret Dönemi incelendiğinde, özellikle devletlerarası hukuka olan vukûfiyetinin, ifa ettiği icraî görevlerde kendisine pek *fayda vermediği* görülmektedir. Bu duruma ittihatçıların gölgesinde kalmanın yol açtığı bir yere kadar kabul edilebilse de asıl sorumluluğun kendisinde bulunduğunu ifade etmek gerekir. Çünkü Sadrâzamlık görevini kabul etmeyi "Hakkı Bey'in Şerâiti" olarak basında yer alan bazı özel koşullara bağlamış olan İbrahim Hakkı Bey'in talepleri, dönemin ileri gelen ittihatçıları ve Padişah tarafından kabul edilmiştir. Bu koşullar daha çok kabineyi istediği gibi oluşturma ve dış politikayı bizzat şekillendirme üzerine bina edilmiştir. İleri sürülen şartların içeriğine bakıldığında İbrahim Hakkı'nın müstakbel Sadrâzam olarak bir taraftan Padişaha diğer taraftan ise İttihat Terakki Partisine karşı olası çekincelerini işe başlamadan önce ortadan kaldırmak eğiliminde olduğu görülmektedir. Sadrâzam olarak yetki kullanırken dönemin sembolik Padişahı V. Mehmet Reşad, kendisini tamamen serbest bırakmıştır. Ancak aynı rahatlığı İttihat Terakki Cemiyetinden görememiştir. Daha kabineyi kurduğunda Dâhiliye Nazırlığına Talat Paşa, Maliye Nazırlığına Cavid Bey ve özellikle de Harbiye Nazırlığına da Mahmud Şevket Paşa'nın atanması onun İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından tamamen kuşatıldığını göstermektedir. Bu noktadan hareketle kurduğu kabinenin başarısızlığının tamamen onun dışında değerlendirilemeyeceği açıktır. Ancak özellikle kabinenin kuruluşunda birtakım telkin ya da baskı görmüş olabileceği ciddi bir ihtimal dâhilindedir.

İbrahim Hakkı Bey, 9 Ocak 1910 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Darülfünûn ve Hukûk Mektebi öğrencileri, eski hocaları olan yeni Sadrâzamı karşılamak için bir komite kurmuşlar ve bir karşılama programı hazırlamışlardı. *Yeni Tanîn* gazetesi ser muharriri (başyazarı) Hüseyin Cahid Bey; Sadrâzam olarak İtalya'dan ülkeye dönen İbrahim Hakkı Paşa'ya gıpta ve hatta haset eden pek çok kişinin bulunduğu bir ortam yaşandığına ancak yeni Sadrâzamı bekleyen müşkülât hakkıyla göz önüne alındığında ona imrenmek yerine acımak gerektiğine dikkat çekmiştir.

İbrahim Hakkı Bey oldukça kalabalık bir grup tarafından "Mekteb-i arîfân ve vatanın fazl-ı muhterem muallimi" iltifatıyla karşılanmış ve kendisi de toplanan kalabalığa bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında Cenâb-ı Hakk'ın adl u ihsânı emrettiğini, uygulayacağı siyasetin, hükûmet programının temelinde bu iki kavramın bulunacağını ifade etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de Nahl Sûresinin 90. ayetine bakıldığında "adl u ihsân" ibarelerinin yer aldığı görülmektedir. İbrahim Hakkı, bu ayeti referans almak suretiyle izleyeceği siyasetin çerçevesini tayin etmiştir. Dönemin Mabeyn Başkâtibi (V. Mehmet Reşad'ın Özel Kalem Müdürü) ve İbrahim Hakkı Paşa Sadâretinin canlı tanığı Halid Ziya, bu iki kelimenin (adl u ihsân) herkesin yüreğinde in'ikâs (aks) ederek cınladığını, sanki kum çöllerinde uzunca yürüyen bir kervana vâha haberi vermek gibi bütün memlekette bir beşâret (müjde) hükmüne geçtiğini ifade etmektedir. Sadâretinin başlangıcında Padişahın, İttihat Terakki ve diğer Partilerin, basın ve halkın büyük beklentilerle güvenine mazhar olan İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti, kısa bir süre sonra eleştirilmeye başlanmış ve siyasetinin temel iki umdesi olan "adl u ihsân" basında mizah konusu olmuştur. Sadârette kaldığı yaklaşık 1 yıl 9 ayın son altı ayında bu noktada kendisine ciddi eleştiriler yöneltilmiş ve bu iki kavramın icraatta hayalden öteye geçmediğinin altı mizahi yöntemlerle çizilmiştir. Bu dönemde "Gölge etme, adl u ihsân istemem" söylemiyle kısa yayın hayatıyla da olsa okuyucularına ulaşabilen *Adl u İhsân* gazetesi bu eleştirilerin en çarpıcı örneği olmuştur.

İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti, özellikle dış politikadaki atılan adımlar yönüyle ciddi eleştiriye tabi tutulmuştur. Bu adımlardan en çok tepki çekerek tartışılanlar; Arnavutluk meselesi, Kiliseler Kanunu ve özellikle de Trablusgarp Meselesidir. Balkanları ilgilendiren Kiliseler Kanunu ve Türk-İtalyan ilişkileri bağlamında Trablusgarp politikası gibi 20. yüzyıl Türkiye'sinin ilk çeyreğinde dış politika alanında yapılan en büyük iki hatada onun payı, kendisinin de kabul ettiği üzere oldukça büyüktür. Trablusgarp, Bingazi, 12 Ada ve eldeki Balkan topraklarının kaybı yanlış atılan dış politika adımlarının neticesi olmuştur. Özel hayatındaki dikkatsizliği, özensizliği daha ötesi eleştirileri hiçbir şekilde dikkate almaması, dış politikada ise özellikle İtalya'ya mutlak itimadı onun zayıf yönleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dış politikada yaşanan bahsi geçen sorunlar kısaca sırayla ele alındığında *Arnavutluk Meselesinde*; İttihat Terakkinin Arnavutluk'tan muhalif mebus çıkmasını engellemeye yönelik tutumunun ve vergi mükellefi olmayan Arnavutların birden bire çeşitli adlarda vergiye tabi kılınmış olmalarının daha önce başlayan isyanı pekiştirdiği görülmektedir. Bölgede bazı devlet memurlarının yaralanması ve öldürülmesi üzerine Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın çıkan isyanı sertçe bastırmaya çalışması isyanı büyütüştür. Silah konusunda izzet-i nefsine düşkün olan Arnavutlardan silahlarının, anaları, eşleri ve kızlarının gözü önünde dayakla ve hakaretle alınması gibi uygulamalardan bahisle idare ettikleri memleket halkının ahvalini bilmemeleri yüzünden hükûmetçe ciddi hatalar yapılmıştır. Oysaki Arnavutların çoğunluğu ve bilhassa ileri gelenleri vatansever olup hükûmetin makul bir programla hareket etmesi hâlinde silahlarını hükûmete teslim edip vergiye de alışmalarının mümkün olacağı ileri sürülmüştür.

İbrahim Hakkı Paşa Döneminde dış politikada yapılan diğer hata ise Balkanlarda kilise malları ile okulların paylaşımından münbais Rum ve Bulgar Kilisesinin arasındaki kronik anlaşmazlığı izâle eden *Kiliseler Kanunudur*. Bahsi geçen kiliseler arasındaki rekabet II. Abdülhamit tarafından ustaca kullanılmış ve Balkan uluslarının bu sayede Osmanlı Devleti'ne karşı birleşmeleri engellenmiştir. İttihatçılar ise bu sorunun ortadan kalkmasıyla Osmanlı Devleti bünyesinde

yaşayan çeşitli unsurların barış içerisinde yaşamalarının mümkün olacağına inanmaktadır. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmetinin hazırladığı lâyiha Meclis tatile girdiği için yasalaşamamıştır. Bu kanunun çıkmasını, mevcut imtiyazlarını yitirecekleri düşüncesiyle Rumlar da istememiştir. Ancak Rumların talebi İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti tarafından reddedilmiştir. Rum ve Bulgar Kilisesi arasındaki bu kronik sorunun 20 Haziran 1326 (3 Temmuz 1910) tarihli Kiliseler Kanunu diye bilinen “Rûm ilinde Kâin Münaza’a-fih Kilise ve Mekteplere Dair Kanun” ile çözülmesini müteakip Balkan ulusları hızlıca Osmanlı Devleti’ne karşı birleşme, ortak hareket etme sürecine girmişlerdir. Balkan ulusları arasındaki bu önemli sorunu İttihat Terakki etkisindeki hükûmet çözmüştür. Fakat bu çözüm Devlet-i Aliyye için adeta sonun başlangıcı olmuştur. Bu adım devlet yönetimi ve devleti oluşturan etnik ve dini anâsır (unsurlar) hakkında günü birlik bir politikanın takip edildiğini ortaya koymuştur. Rum ve Bulgar Kiliselerinin arasındaki müzmin ihtilafı gideren ve sonrasında da Bulgar, Yunan ve Sırp unsurları arasındaki ihtilafların çözüme bağlanmasıyla adı geçen devletlerin Osmanlı Devleti’ne karşı bir “Balkan İttifakı” akdetmelerine yol açan mezkûr kanunun çıkarılmasını, İsmail Hami Danişmend, İttihat ve Terakki Komitesinin devlet idaresi ve anâsır siyaseti hakkında hiçbir fikrinin olmadığını gösterdiğinden bahisle “Tarihi bir hamâkat (ahmaklık) âbidesi olan menhus (uğursuz) bir kanûn” olarak nitelendirmiştir.

İbrahim Hakkı Hükûmetinin dış politikada en büyük hayal kırıklığı, dolayısıyla başarısızlığı ise *Trablusgarp’ın* İtalyanlar tarafından işgal edilmesiyle söz konusu olmuştur. Atılan adımların hatalı olduğu bizzat İbrahim Hakkı Paşa tarafından kabul edildiği gibi bu adımlar dönemin tanığı devlet adamları ve ilim adamları tarafından da bu dönem dış politikası bağlamında oldukça sert bir şekilde eleştirilmiştir. İbrahim Hakkı Paşa, Roma Sefirliği yaptığı hâlde İtalya’nın adım adım Trablusgarp’ın işgali ile sonuçlanacak dış siyasetini okuyamama basiretsizliği ile suçlanmıştır. Trablusgarp’ın işgali öncesinde kendi Sadrâzamlığı Döneminde yaptığı bazı uygulamalar işgale ciddi anlamda zemin hazırlamıştır. Şöyle ki, İtalya’nın telkiniyle Trablusgarp Valisi İbrahim Paşa’nın görevden alınıp bir süre buranın valisiz bırakılması, buradaki askeri gücün Yemen’e kaydırılması, silah ve mühimmatın ise İstanbul’a getirilmesi İtalya’ya arzu ettiği işgal ortamını hazırlamıştır. İbrahim Hakkı Paşa ise İtalya ile sağlam bir dostluk kurduğuna inanmakta ve dış politikada *İtalya’ya mutlak itimat* göstermektedir. İtalya ile mesele çıkmamasını önceleyen bir tutum söz konusudur. Mabeyn Başkâtibi Halit Ziya Uşaklıgil’in *Saray ve Ötesi* eserinde yer verdiği üzere “... İbrahim Hakkı Paşa İtalya’dan pekiyi intibalarla gelmişti. İki memleket arasındaki dostane münasebetlerin sağlamlığından ve sürekliliğinden o kadar emindi ki, o taraftan ufukta hiçbir leke görünmüyordu. Onunla birlikte herkeste de aynı kanaat vardı.” şeklindeki ibarelerden hareketle İtalya hakkında İbrahim Hakkı Paşa’ya ilaveten yine büyük oranda Paşa’dan mülhem kamuoyunun genelinde olumlu bir havanın hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Halit Ziya, Mabeyn Başkâtibi olduğu dönemde bir gün İtalyan sefiri Major des Planches’in kendisini araması ile ilgili yaşadığı bir olayın canlı tanıklığını ise şu şekilde yapmaktadır: “... Hakkı Paşa bu akşam yemeğine bana geliyor. Yemekten sonra da briç yapacağız. Siz de gelerseniz üç kişi olacağız. Başka kimse yok ...” dediğini, kendisinin ise “Yemeğe memnuniyetle katılırım. Fakat ben briç oynayamam” dediğini aktarmaktadır.

Sultan V. Mehmet Reşad’ın Mabeyn Başkâtibi olarak Halit Ziya’nın anlattıkları oldukça dikkat çekicidir. Sadrâzam’ın İtalyan Sefirinin evine yemeğe gitmek ve sonrasında briç oynamakta hiçbir beis görmemesi, Beyoğlu mekânlarına sık sık giden ve özel hayatı noktasındaki eleştirileri dikkate almayan kişisel yapısıyla uyumludur. Bahsi geçen akşam yemeğinden kısa bir süre sonra 28 Eylül 1911’de İtalya’nın Trablusgarp’ın kendisine bırakılması yönündeki ultimatому arasında bir bağ olabileceğini başlangıçta aklına getirmeyen Halit Ziya, hükûmetten Sadrâzamın ve saraydan ise Mabeyn Başkâtibinin çağrılmasının planlı olabileceğini, yakın olan ultimatôm öncesinde bir taraftan yoklama diğer

taraftan gönül almanın düşünölmüş olabileceğini sonradan idrak ettiğini itiraf etmiştir. Bu dönemde ultiatomun nasıl verildiğine ilişkin bazı dedikodular ortaya çıkmıştır. Sefirin evinde akşam yemeği sonrası briç masasında oyun oynarken kapalı bir zarf içerisinde İbrahim Hakkı Paşa'ya verildiği noktasında bazı dedikodular ortaya çıksa da bu durumun gerçek dışı olduğu, bunun İbrahim Hakkı için bir böhlan olduğu dönemin Dâhiliye Nazırı Halil Bey tarafından ifade edilmiştir. Aynı şekilde dönemin Başmabeyncisi Lûtfî Simavi tarafından da bu durum teyit edilmiş olup ultiatomun yemek sonrası oynanan kumar masasında verildiği iddiasının tamamen gerçek dışı olduğu ifade edilmiştir. Simavi, İtalyan ultiatomu sonrası Hakkı Paşa'nın kendisini, Sadrâzamlık Konağına davet ettiğini, oraya gittiğinde Hakkı Paşa'yı çok üzgün gördüğünü, Meşrutiyeti (II) ilan ettikten sonra Türklerin artık haksızlığa uğramayacağı beklentisinin doğduğunu ancak İtalya'nın bu beklenmedik hücumunun Padişah dâhil herkesin beyninde bomba gibi patladığını ifade etmiştir.

Halit Ziya; İtalya'nın yirmi dört saat içerisinde Trablusgarp'ın kendisine bırakılmasını icbar eden ultiatomu sonrasında İbrahim Hakkı Paşa'yla birlikte Hariciye Nazırı Rifat Paşa, Adliye Nazırı Necmettin Molla, Dâhiliye Nazırı Halil (Menteşe) ve Evkaf Nazırı Hayri Efendi'nin yani *o gün her türlü zorluğu izale edecek mevkiye bulunan hükümet üyelerinin acziyet içerisinde perişan halleriyle saraya iltica ettiklerini söyledikten sonra İbrahim Hakkı Paşa'nın Mabeyn Başkâtibi odasındaki hal ve tavırlarını "... nefsine itimattan ayrılmayan bu adamı hiç bu halde görmemiştim. Sanki simsiyah kesilmişti. Etraftan medet uman derin bir endişe içerisindeydi"* demek suretiyle yaşananların canlı tanığı olarak o anki ortamı tasvir etmiştir.

Halit Ziya devamla; karşısında muzmahil (çökmüş) hâliyle duran ve yüzüne bakamayarak duvarlardan medet uman Sadrâzam İbrahim Hakkı Paşa'nın siyaset pirî olarak nitelendirdiği Said Paşa'nın görüşüne başvurulmak üzere Sultan tarafından saraya davet edilmesini kendisinden istediğini, talebinin Sultan tarafından uygun bulunduğunu duyunca da sanki Said Paşa, konağından iksîr-i âzâm getirecekmiş gibi derin bir nefes aldığını ancak İbrahim Hakkı Paşa'nın eski Sadrâzam Said Paşa'dan beklediğini bulamadığını, yaptığı değerlendirme sonucunda da o gece istifa ettiğini anlatmaktadır. İstifa, gerçekleştiğinde hukuk mektebinden öğrencisi ve aynı kabinede yol arkadaşı dönemin Dâhiliye Nazırı olan Halil Bey (Menteşe); kendisinin ve Mahmut Şevket Paşa'nın İbrahim Hakkı Paşa'yı istifadan vazgeçirmek için ısrar ettiklerini ancak bunda başarılı olamadıklarını hatıratında ifade eder.

Dâhiliye Nazırı Halil Mentese, hatıratında Trablusgarp hezimetini aklamaya çalışıp İbrahim Hakkı Paşa'nın yerinde kim olsa aynı neticelerin yaşanacağını, Hakkı Paşa'nın bir ihmali olmadığını ifade etse de İbrahim Hakkı Paşa'nın İtalya ile ilişkileri ve bilhassa Trablusgarp politikası çoğunlukla oldukça sert bir şekilde eleştirilmiştir. Sert eleştirileri yapanlardan biri de İbnülemin Mahmut Kemal İnal'dır. Ona göre; diplomat olmayanların bile Trablus'un vahim bir akıbete uğrayacağını gördüğü hâlde kemâlât-ı ilmiyye sahibi olduğu ifade edilen İbrahim Hakkı Paşa, basiretsiz davranmış ve "Malumdur ki ilim, vapurlardaki projelere benzer, sahibine gideceği yolu ve yolun ilerisini gösterir, tehlikeden muhafaza eder. Selâmet-i âmmeye hizmet edemeyen *kemâlât-ı ilmiyyenin faidesi nedir?*" şeklindeki bir sorgulamayla Hakkı Paşa'nın sahip olduğu ilmin ona devleti yönetirken fayda sağlamadığına ve bu ilmin kamu yararına hizmet etmediğine dikkat çekmiştir. Diğer taraftan Trablusgarp Savaşında işgale zemin hazırladığı gerekçesiyle vatan haini suçlamasıyla İbrahim Hakkı Paşa'nın Divân-ı Âlî'de yargılanması özellikle Trablusgarp mebuslarınca talep edilmiştir. Ancak bu talep İttihat Terakki engeli ile karşılaşmış ve Meclis'ten bu yönde bir karar çıkmasının önüne geçilmiştir.

Halit Ziya gibi dönemin canlı diğer bir tanığı olan Lûtfî Simavi'nin (Dönemin Başmabeyncisi/Protokol Müdürü) İbrahim

Hakkı Paşa hakkındaki tespiti de son derece dikkat çekicidir. Simavi, memlekette hiçbir şeyin lâıyıkıyla rayına oturmadığı bir dönemde devletin en büyük mesuliyetini omuzlarında taşıyan Hakkı Paşa'nın Avrupalı Devlet adamlarına özenip (Avrupalı Devlet adamlarının her yıl 1 ya da 2 ay seyahat izni alması usulü) Temmuz 1910'da izne ayrılarak Romanya üzerinden Avrupa seyahatine çıkmasını yanlış bularak eleştirmiş ve ona yönelik olarak; "Malûmat-ı vûs'ati (geniş bilgisi), karîhası (fikir üretebilme kapasitesi/yaratıcı fikir), talâkati (akıcı/güzel konuşması) ve vatanperverliği kendisini tanıyanlarca müsellemlen olan (kabul edilen) olan Hakkı Paşa, hiçbir vakit Hükûmet Reîsi olamazdı. Faal ve tecrübe dîde (deneyim sahibi) bir Sadrâzam'ın kabinesinde herhangi bir nezareti derûhde etse devlete hizmet (hizmet) edebilirdi." tespitinde bulunmuştur. Bu tespitler İbnülemin'e göre mahz-ı hakikat idi (gerçeğin ta kendisiydi). Lütî Simavi, İbrahim Hakkı Paşa'nın devlet işlerinde sür'at-ı intikâlinin (hızlı kavrayış) başkalarına göre üst düzeyde olduğunu, başkalarının birkaç saatte başaramayacağı bir işi onun bir saatte başarabildiğini ancak memleketin ahvâl-i rûhiyesine tamamiyle kesb-i nüfuz etmediğini (halkın beklentilerini tam olarak kavrayamadığını) ifade etmektedir.

Trablusgarp Savaşı sonrası yaşananlardan hareketle İbrahim Hakkı Paşa'nın devlet adamlığı, dönemin kamuoyu vicdanında ve sonraki ilmi çalışmalarda farklı yaklaşımlarla sorgulanmıştır. Yukarıda yer verilen eleştirel yaklaşımların dışında onun dış politikasını başarılı bulanlar da vardır. Örneğin Adnan Adıvar, Trablusgarp Savaşı da dâhil olmak üzere kendisine doğrudan bir eleştiri yöneltmemekte ve Balkan Savaşları sonucunda tekrar iş başına gelen İttihat ve Terakki Kabinesi tarafından İbrahim Hakkı Paşa'nın İngiltere'ye gönderildiğini, İngiltere ile olan ihtilâfı mûcip muhtelif meselelerde muvaffakiyet istihşâl ettiğini, muvaffakiyetinin ardından Berlin Sefirliği esnasında da "Almanya'ya karşı siyasetimizi hüsn-i idâre" ettiğini ifade etmektedir. İngiltere ve Almanya ile müzakerelerde İbrahim Hakkı Paşa'nın hangi başarılarla imza attığına dair somut bir veri ya da bilgiye değinmemiş olsa da Adıvar'ın dikkat çektiği başka bir konu olan Brest-Litovsk Konferansında alınan sonuçtan bahisle murahhas üye olarak İbrahim Hakkı Paşa'nın olumlu neticeye katkı verdiği isabetli bir tespit olarak gözükmektedir. İbrahim Hakkı Paşa, Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması öncesinde Osmanlı Devleti adına tam yetkili müzakerecidir. Bahsi geçen antlaşmadaki kazanım olan Kars, Batum ve Ardahan'ın Ruslardan geri alınışında onun diplomatik deneyiminin katkısı olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. İbrahim Hakkı Paşa, Sadrâzamlık Döneminde dış politikada pek çok ciddi hata yapsa da devletlerarası teorik hukuki bilgiyle desteklenmiş deneyim sahibi ikinci bir diplomat, onun dışında günün koşullarında söz konusu değildi. Ancak sahip olduğu geniş bilgisi ve çözümcü kişiliği iç ve dış politikada kamu yararına olacak şekilde gerekli katkıyı sağlayamamıştır. Hukuk müşavirliği ve ilmi hayatta gösterdiği fevkalâde başarılarla rağmen İbrahim Hakkı Paşa, devleti yönetirken özellikle *dış politika* konusunda aldığı kararlarla Osmanlı Devleti'nin yıkılışını hızlandıran devlet adamları arasında yerini almıştır. Bu durum hiç kuşkusuz onun arzulamadığı ve onu da derinden üzen bir netice olmuştur.

29 Temmuz 1918 tarihinde Berlin'de bulunduğu sırada rahatsızlanarak vefat eden İbrahim Hakkı Paşa'nın naaşı İstanbul'a getirilerek doğduğu Beşiktaş'ta bulunan Yahya Efendi Dergâhı hazînesine defnedilmiştir.

Zeki ERASLAN

KAYNAKÇA

BOA. DH. **Sicill-i Ahval Defteri**, Dosya No: 183, Gömlek No: 0100

Adl u İhsan (Gazete), 6 Nisan 1327 (19 Nisan 1911).

Adıvar, A. Adnan, "İbrahim Hakkı Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, 5. Baskı, 5/2. Cilt, MEB, İstanbul, 1978, ss. 892-894.

- Ahmad, Feroz, "İbrahim Hakkı Pasha", **The Encyclopaedia of İslam**, Volume III, London, 1971, pp. 993-994.
- Akıllıoğlu, Tekin, "Hukuk-u İdare Üzerine", **Amme İdare Dergisi**, Cilt: 16, Sayı 2, Ankara, 1983, ss.57-69.
- Biren, Mehmet Tevfik, **II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Mütareke Devri Anıları 2**, (Yayına Hazırlayan: F. Rezan Hürmen), Arma Yay., İstanbul, 1993.
- Danişmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Cilt 4, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, 1961.
- Dördüncü, Muharrem, **İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1863-1918)**, Gazi Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara, 2013.
- İbrahim Hakkı, **Hukûk-ı İdâre**, Karabet Matbaası, İstanbul, 1307.
- İbrahim Hakkı, **Hukûk-ı İdâre**, 2. Tab', Karabet Matbaası, İstanbul, 1312.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, XII. Cilt, MEB Basımevi, İstanbul, 1951.
- İkdâm**, 17 Kanûn-ı Evvel 1325/30 Aralık 1909, Numara: 5489.
- İkdâm**, 19 Kanûn-ı Evvel 1325/1 Ocak 1910, Numara: 5491.
- Karahançoğulları, Onur, **Türkiye'de İdari Yargı Tarihi**, Turhan Kitapevi, Ankara, 2005.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî**, (Hazırlayanlar: Hayrettin Karaman ve Diğerleri), TDV Yay., Ankara, 1999.
- Kurşun, Zekeriya "**İbrahim Hakkı Paşa**", *DİA*, 21. Cilt, s. 311-314.
- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları** (Yayıncı: Murat İpekoğlu), Ankara, 2019.
- Pakalın, Mehmed Zeki, **Son Sadrazamlar ve Başvekilleri** (Yayına Hazırlayanlar: Ayşe Kavak ve Diğerleri), VII. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2021.
- Rûm ilinde Kâin Münaza'a-fih Kilise ve Mekteplere Dair Kanun*, **Düstur**, II. Tertip, Cilt II, ss. 431-433.
- Sabah**, 21 Kanûn-ı Evvel 1325 /3 Ocak 1910, Numara: 7285.
- Simavi, Lütfî, **Sultan Mehmet Reşâd Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**, Matbaa-i Osmaniye, 1340.
- , Lütfî **Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim, Sultan Mehmet Reşâd Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim**, Örgün Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2004.
- Tensikat Kanunu*, **Düstur**, II. Tertip, Cilt 1, s. 326-327; Takvim-i Vekâyi ile neşir ve ilanı 27 Haziran 1325, No: 267.
- Türkgeldi, Ali Fuad, **Görüp İşittiklerim**, 6. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2021.
- Uşaklıgil, Halit Ziya, **Saray ve Ötesi** (Hazırlayan: Abdullah Uçman), YKY Yay., İstanbul, 2019.
- Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**, Cilt 1, YKY Yay., İstanbul, 1999, ss. 626-627.
- Yeni Tanîn**, 28 Kanûn-ı Evvel 1325/10 Ocak 1910, Numara: 17.

29/03/2025 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ibrahim-hakki-pasa/?pdf=5770> adresinden erişilmiştir